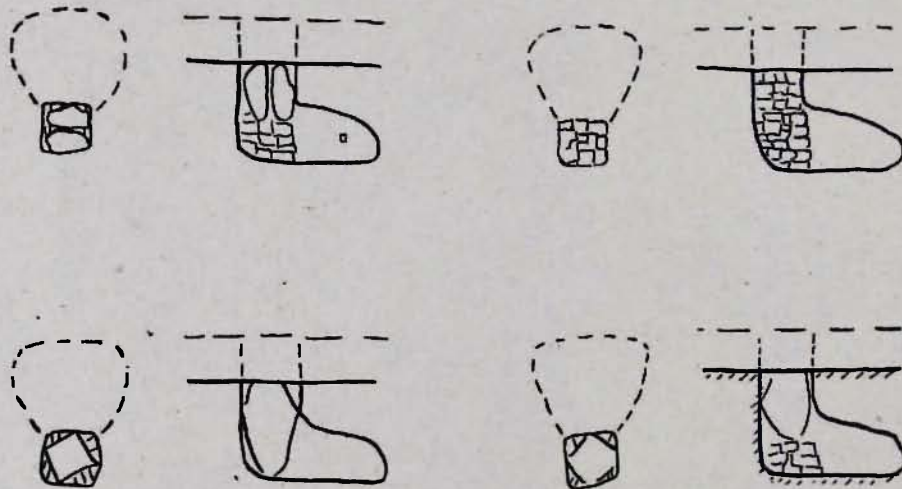

ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

I. ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐ

Ծթե վերը նկարագրված բնակատեղիներն ու դամբարանադաշտերը ստույգ տվյալներ են տալիս մեզ ժամանակի շինարարական տեխնիկայի, ճարտարապետական ձևերի զարգացման, կենցաղի, հասարակության սոցիալ-տնտեսական կառուցվածքի և թաղման ծեսերի, սովորույթների, հավատալիքների վերաբերյալ, ապա նրանց պեղումներով հայտնաբերված նյութական արտադրության տասնյակ հազարավոր իրերն ու առարկաները կոնկրետ պատկերացում են տալիս հա-

րակության արտադրողական ուժերի զարգացման ամենահիմնական ասպարեզներից էին մետաղահանութունն ու մետաղաձուլությունը: Ծրկրի հյուսիս-արևմտյան, հյուսիս-արևելյան և հարավային շրջանների դարավոր անտառներով պատած լեռներն իրենց ընդերքում պահպանում էին պղնձի, երկաթի, կապարի, արծաթի, ոսկու և այլ հանքանյութերի հարուստ պաշարներ, որոնք լայնորեն օգտագործվում էին մ.թ.ա. II հազարամյակի վերջերին: Հայկական բարձրավանդակի երկրաբանական քարտեզի վրա այժմ նշված են մոտավորապես 400 հանքավայրերի հետքեր, ո-

Նկ. 15

սարակական արտադրամիջոցների և արտադրողական ուժերի, երկրի զարգացման, տնտեսական մակարդակի վերաբերյալ, որը հասարակության շարժիչ ուժն էր նրա առաջընթացի գլխավոր զրուպանակը: Հայաստանի ուշ բրոնզեդարյան հասա-

րոնց արդյունաբերական օգտագործումն սկսվել էր հազարավոր տարիներ առաջ: Ինչպես վերը տեսանք, Հայաստանի մասամբ միայն ուսումնասիրված բնակատեղիներում գոյություն ունեին

մետաղե դործիքներ ու դենքեր պատրաստելու արհեստանոցներ, ձուլարաններ, հանքանյութի ղտման-հարստացման հարմարանքներ և այլ արտադրական կոմպլեքսներ, Հատկանշական է, որ դրանցից շատերը դառնում են լեռնահանքային բաղանջներից հեռու դաշտավարային շրջաններում: Կարմիր բլուրի նախաուրարտական բնակատեղիի ամենաստորին 5 մետրանոց շերտում և բնակավայրի տարածության վրա հայտնաբերված են պղնձածուլական ու երկաթածուլական հնոցի մնացորդներ կավե հալոցների, խողովակների, ձադարիկների, հանքանյութը մշակելու բազմաթիվ ու բազմապիսի քարե մուրճերի, կացինների, սանդիկների և պղնձածուլական 4 կաղապարների բնորոշ կոմպլեքսներով: Բազմաթիվ կավե կաղապարներ են հայտնաբերված Սիսիանի Ախլաթյան դուղի պղնձագործի փոքր-ինչ ավելի ուշ ժամանակաշրջանի դամբարանից: Արթիկի ինքնատիպ դամբարանախցերից մեկում պահպանվել են կավե փոքրիկ դռակներ՝ ձուլված մետաղը վերցնելու համար: Ուշ բրոնզեդարյան կաղապարներից երկուսը (լեռնական, Կարմիր բլուր) բրոնզե սակրերի, երկուսը (Մուխաննաթ-թափա, Մեծամոր) ձեռքի թեթև հատիչների, մի քանիսը (Կարմիր բլուր, Ախլաթյան) ձողեր ու ձուլածո մոդելներ, երեքը (Արազած, Մուխաննաթ-թափա, Դվին) զարդեր պատրաստելուն էին ծառայում: Դվինի նախաուրարտական շերտից հայտնի են ևս երկու կաղապարներ՝ չափազանց նուրբ զարդեր ձուլելու համար, ցավոք դրանք հրատարակված չեն: Հասկանալի է, որ զանազան տիպի գործիքներ ու զենքեր ձուլելու դեռևս չհայտնաբերված հարյուրավոր կաղապարներ պահպանվում են հին բնակատեղիների թանձր շերտերում: Նրանց բազմազանության ու առատության մասին որոշ գաղափար են տալիս նաև արևելյան Վրաստանում հայտնաբերված դաշույնների, սրերի, գրերի, կացինների և այլ իրերի ձուլման կաղապարները (տախտ. 1, 2) հնում զգալի թիվ էին կազմում. նաև գեղարվեստական նուրբ իրեր, առանձին ու խումբային արձանիկներ ձուլելու կաղապարների հարյուրհազարավոր ինքնատիպ նմուշներ, որոնք պատրաստվում էին մոմից ու նրբակավից և ոչընչանում ձուլելու պրոցեսում: Գործիքներ արտադրող այս գործիքների, այսինքն հիմնական արտադրամիջոցների և մետաղե պատրաստի արտադրանքի մասնադիտական ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ տեղական մետաղագործ վար-

պետները տիրապետում էին պղնձի ձուլման, այլ մետաղների խառնուրդից բարձրորակ բրոնզ ստանալու տարբեր եղանակներին, մետաղե ամենանուրբ ու գեղեցիկ առարկաների պատրաստման, զարդանախշման, փորագրման, ոսկեպատման բազմապիսի հնարքների ու հմտությունների:

Թեև ուշ բրոնզեդարյան Հայաստանում աշխատանքի բազմաթիվ գործիքներ, զենքեր, զարդարանքի ու արվեստի առարկաներ պատրաստվում էին մետաղներից, այնուամենայնիվ քարագործությունը, Հայաստանի նախնադարյան տնտեսության ամենահիմնական ու ծաղկուն ճյուղերից մեկը, չէր կորցրել դեռևս իր նշանակությունը: Քարից էին պատրաստվում առանձնապես երկրագործության մեջ օգտագործվող աղորիքների, սանդերի, վարսանդների, տրորիչների, կալսիչ գործիքների, պահանգավոր մանգաղի ներդիրները, փայտե կամերի կտրիչները և երկրագործության ու տնային տնտեսության մեջ օգտագործվող այլ գործիքներ, որոնք մեր երկրի երկրագործ անասնապահ ցեղերի նյութական մշակույթի մի զգալի մասն են կազմում (տախտ. 3): Լայնորեն կիրառվում էին նաև բրոնզյա մանգաղներն ու դանակները (տախտ. 4, 5), փայտե արորները, գուցե նաև սերմնացան-գութանները, թիերը, թիակները, փայտատները, երկժանիները ու եռաժանիները, որոնք նման էին բրոնզե ու երկաթե նուլնատիպ իրերին՝ Հայաստանի դամբարաններից հայտնաբերված ցեղային առաջնության սիմվոլներին (տախտ. 6): Փայտագործության բարձր զարգացման մասին են վկայում Հայաստանի հնավայրերից հայտնի ատաղձագործ ու հյուսն վարպետների բազմաթիվ գործիքները՝ բրոնզե սղոցը ձուլածո, խողովակակոթառ, փայտակոթառ, թիթեղի հաստ զանգվածից պատրաստած ֆունկցիոնալ տարբեր նշանակություն ունեցող, ինչպես նաև բաղադրյալ կաղապարներում ձուլված դրերը՝ մետաղից կամ թանկարժեք քարից պատրաստված՝ ագուցված գլանաձև կամ բազմանկյուն կոթերով (տախտ. 7):

Բրոնզեդարյան վարպետները այսպիսի գործիքների օգնությամբ էին պատրաստում թանկարժեք կարմիր փայտից, դիմացկուն ու ճկուն փայտատեսակներից և հարյուրավոր դետալներից բաղկացած լճաշների ու Գետաշների (ն. Ագիաման) դամբարանադաշտում հայտնաբերված բազմապիսի սալերը՝ բարձրակող, ցածրակող, կամարակապ ծածկով, երկանիվ ու քառանիվ սալերը,

մանկական սալլակները, ճանապարհորդական կառքերն ու ճեպընթաց մարտականքերը, որոնք նախշված էին գեղեցիկ փորագրությունների երկրաչափական մոտիվներով և որոնց մետաղյա գեղեցիկ մոդելները հայտնաբերվում են նույն դամբարաններում (տախտ. 8): Հայաստանում հայտնաբերված վերոհիշյալ փոխադրամիջոցներն իրենց զուգահեռներն ունեն Շումերական (Ուր, Քիշ, Շոտոուպակ) վաղ դինաստիական ժամանակաշրջանի, ակկադական թագավորության (Թեփե-Գավրա), Ասսուրական և Կովկասյան հուշարձաններում: Լճաշենի պեղումներից հայտնի է, որ Հայաստանում պատրաստում էին նաև կենցաղային ու տնային կահ-կարասիների բազմազան առարկաներ, կապարճներ, նետասլաքների ու նիզակների կոթեր, դաշույնների ու սրերի նրբաճաշակ, գեղարվեստորեն ձևավորված բռնակների ներդիրներ և այլն:

Ուշ բրոնզեդարյան դամբարաններում, փոխադրամիջոցների հետ միասին հանդիպում են նաև ձիասարքերի կոմպլեկտներ, սանձեր՝ անիվատիպ ու ձողաձև կողակալներով (տախտ. 9), ձիերը զարդարելու համար զանազան իրեր ու առարկաներ (տախտ. 10):

Հնարավոր է, որ փայտագործության մեջ լայնորեն կիրառված լինեին նաև ձեռքի կողային ելուստներով տափակ կացիները (տախտ. 11), թեև, հնագետների կարծիքով, սրանց տարատեսակները օգտագործվել են գերազանցապես կաշեգործության մեջ, որը նախնադարյան Հայաստանի գլխավոր արհեստներից մեկն էր: Անտառահատության և փայտի կոպիտ աշխատանքների մեջ լայնորեն կիրառվել են Հայաստանում և Անդրկովկասում շատ տարածված զանգվածեղ բրոնզե սակրերը, որոնք անցյալում կոչվում էին ամազոնական սակրեր և գերազանցապես օգտագործվում իբրև մարտական զենք: Սակայն սրանց մի մասի բանող սայրերը խիստ բթացած են աշխատանքից և այդ անհերքելի ապացույց է նրանց իբրև գործիքի օգտագործման: Այդպիսի սակրեր հայտնի են Թաքիայից, Թալշարուխից, Լորուտից և այլ վայրերից (տախտ. 12):

II. ԶԵՆՔԵՐ

Այնուամենայնիվ զանգվածեղ մարտական սակրերը դեպքերի գերազանց մեծամասնությամբ հանդիպում են դամբարաններում, սրերի, դաշույն-

ների և սպառազինման այլ առարկաների հետ, որով և ապացուցվում է նրանց զենք լինելու հանգամանքը: Հայաստանի մարտական սակրերն այժմ շատ մեծ թիվ են կազմում, բաժանվում են տիպաբանական և ժամանակագրորեն իրար հաջորդող մի քանի խմբերի: Սրանցից առաջինը Լճաշենի, Արթիկի, Լորուտի սակրերն են՝ սեզմենտաձև բանող մասով և պարզունակ օվալաձև կոթառով՝ առանց կողային երիզների, երկրորդը՝ ունակյան ժամանակաշրջանի մասսիվ, լայնորեն տարածված սակրերն են կիսակլոր բանող մասով և կոթառի ուղղաձիգ երիզներով: Երրորդ խմբի մեջ են մտնում ավելի միևնույնիստ և կատարյալ ձևեր ունեցող սակրերը, որոնք ընդհանուր առմամբ հարում են Վարդաքար-դարաբաղյան տիպերին: Սակրերի հիմնական տիպի այս երեք տարբերակները տարածված են Հայաստանում, Արևելյան Վրաստանում, Արևմտյան Ադրբեջանում՝ Կարսից մինչև Սոչի-Գուդաուտի գիծը, Արարատյան դաշտից մինչև Լեռնային Ղարաբաղ: Սրանց արտագրության հիմնական կենտրոններից մեկը Տաշիր-ձորագետի մետաղագործական օջախն է: Արևմտահայաստանում և Առաջավոր ու Փոքր Ասիայի տերիտորիաներում այսպիսիներն իբրև կանոն չեն հանդիպում: Այժմ Հայաստանում հայտնի են նաև զանգվածեղ կամ միևնույնիստ սակրերի սպեցիֆիկ արևելյան տեսակներ, որոնք թեև մասամբ միայն սպառիչ համադրություններ ունեն հին արևելյան նյութերում, սակայն ընդհանուր առմամբ միանգամայն տիպական են Արևելքի համար (տախտ. 13): Դրանցից Արթիկի նրբագեղ սակրերը և Լճաշենի ելուստախիտ կոթառով սակրը համադրություններ ունեն Փոքրասիական և Ասորիք-պաղեստինյան նյութերում, Իջևանի սակրը՝ Առաջավոր ասիական կոմպլեքսներում: Կարմիր բլուրի անդրկովկասյան տիպի սակրը թեև նման չէ առաջավոր ասիականներին, այնուամենայնիվ սուր ելուստներ ունի կոթառի վերին մասում: Կասկածից վեր է, որ սրանք բուլոն էլ պատրաստված են տեղում: Արթիկի № 3 դամբարանից հայտնի կացիներ առայժմ ունի մեկ զուգահեռ Հայաստանում, սակայն այդ տիպի մի քանի զենք-գործիքներ հայտնի են Արևմտյան Ադրբեջանի, Վրաստանի, Թալիշի հնավայրերից: Մարտական կացիների մեջ առանձնակի տեղ են գրավում, այսպես կոչված, կոլխիդա-կոբանյան երկու հիմնական տարբերակ ունեցող կացիները, որոնց արտագրության հիմնական կենտրոնները

Բգիբյան Արխայիան (Կոլխիդան) և Հյուսիսային Օսեթիան են (տախտ. 14): Սակայն այս տիպի զենքերը Հայաստանի վրայով տարածվում են Փոքր Ասիայի խորքերը և մերձուրմյան շրջանները: Որոշ ուսումնասիրողներ ենթադրում են, որ սրանց արտադրությունը կարող էր գոյութուն ունենալ նաև ճորոխի ավազանում, սակայն այդպիսի տեսակետն առայժմ չի հաստատվում:

Ավելի մեծաքանակ բազմաբղետ, ժամանակագրորեն երկնեանգ են Հայաստանի դամբարանադաշտերում հայտնաբերված դաշույնները: Նրանք բաժանվում են վեց հիմնական խմբերի, որոնցից վերջին երկուսը պատկանում են ուշ բրոնզեդարյան շրջանի II—III փուլերին, առաջին երկուսը վաղ փուլին, 3—4-ը միջին փուլին, և հասնում են ուշ բրոնզեդարյան մշակույթի սկզբից մինչև վաղ ուրարտական ժամանակաշրջանը (տախտ. 15): Առաջին խմբի դաշույնները պարզունակ բրոնզե շեղբեր են՝ ընդերկայնական միջանկյալ կողով և փայտե կամ ոսկրե դաստակի երկար լեզվակով, որի վրա երբեմն անցքեր կան դաստակի գամերի համար: Դաշույնների այս տիպը գալիս է միջին բրոնզեդարյան շրջանից, տարածվում է ոչ միայն Հայաստանի արևելյան ու արևմտյան հատվածներում այլև Արևելյան Վրաստանում գերազանցապես XIII—XII դդ. դամբարաններում: Մ.թ.ա. XIV դարի վերջերից Հայաստանի զինագործներն սկսում են պատրաստել մինչև այդ անհայտ և Հայաստանի համար բնորոշ եռանկյունաձև լայնաշեղք դաշույններ, շեղբի ուղղաձիգ փորագիր ակոսներով ու գլանաձև դաստակի կիսասփերիկ գլխիկով: Նրանց որոշ մասը ունի բրոնզե ծակոտկեն պատյաններ՝ մոմե նուրբ կաղապարների մեջ ձուլված, որոնք հիշեցնում են Ուրի Թագավորական դամբարանի նրբագեղ ոսկյա պատյանը: Այս տիպի դաշույնները հանդիպում են նույնպես XIII—XII դդ. Թաղումներում և կարող են պայմանականորեն անվանվել լճաշեն-արթիկյան տիպի: Սրանք լայնորեն տարածված են Անդրկովկասում և երբեմն հանդիպում են պարսկական Թալիշում ու Հյուսիսային Կովկասում իբրև ներմուծման առարկաներ (տախտ. 16):

Դաշույնների հաջորդ երկու խմբերը ներկայացված են ավելի քիչ նմուշներով, պատկանում են հին արևելյան ընդհանուր տիպերի և պահպանվում շատ երկար ժամանակ:

Սրանցից առաջինները բարձր արվեստով ձե-

վավորված, ծակոտկեն դաստակներով և դաստակի հիմքում շեղբակալ ունեցող երկմասանի դաշույններն են, որոնց շեղբերը ձուլված և ագուցված են առանձին (տախտ. 17): Սրանցից հայտնի է առայժմ վեց օրինակ (երկուսը Արթիկի դամբարանադաշտից չհրատարակված), որոնցից մեկն ունի երկաթե շեղբ և պատկանում է հավանաբար X դարի վերջերին, իսկ մնացածները XIII—XII դարերին: Սրանց անալոգները հին արևելքում և Հյուսիսային Կովկասում շատ ընդհանուր են և այդ պայմանում է, որ նրանց առանձին աշխարհագրական խմբերը տեղական արտադրության արգասիքներ են (տախտ. 18):

Աշխարհագրական նույն արեալների մեջ են տարածվում արևելյան տիպի միաձուլյալ դաշույնները՝ դաստակի քառանկյունի շրջանակաձև հանվածքներով՝ փայտե կամ ոսկրե ներդիրների համար: Այս տիպը լայնորեն տարածվում է Մերձավոր Արևելքում մ.թ.ա. XX դարից սկսած, Պարսկական Թալիշից մինչև Ասորիք-Պաղեստին և Հյուսիսային Կովկաս, առանձնապես շատ տարբերակներ ունի իրանական հուշարձաններում (տախտ. 19, 20):

Դաշույնների հաջորդ երկու տիպերը բնորոշ են Հայաստանի մերձսևանյան արտադրական օջախի համար, տարածվում են գերազանցապես Անդրկովկասում և ոչ մի կապ չունեն հին արևելյան ընդհանուր տիպերի հետ: Սրանք ունիֆիկացված զենքեր են և լայնորեն արտադրվել են գերազանցապես XI—X դարերի ընթացքում և շարունակում են հարատևել փոքր-ինչ ուշ երկաթե նույնատիպ զենքերի հետ: Սրանց առաջին խմբի դաստակները գլխիկներ չունեն, պատրաստված են Թիթեղի կիսակլոր շերտերից ու փայտե զարդարուն ներդիրներից: Երկրորդ խումբը՝ փայտե կոթով լեզվակավոր դաշույնաշեղբեր են՝ բրոնզե ծակոտկեն ագուցվող գլխիկներով (տախտ. 21): Ուշ բրոնզեդարյան I փուլի դամբարաններում հաճախ հանդիպում են III—IV խմբերի դաշույնների նման սրեր, որոնք տարբերվում են միայն երկարությամբ, բայց ունեն դաստակի շրջանակաձև հանվածքներ և մահիկաձև հիմքի շեղբակալներ:

Ավելի ուշ, մոտավորապես XI դարի սկզբից, տեղական դաշույնների հիման վրա պատրաստվում են ծանր լայնաշեղք սրերի երկու տարբերակներ (կլոր և ուղիղ հատված ծայրերով), որոնք շեղբերի ու դաստակների կառուցվածքով ոչնչով

չեն տարբերվում վաղ բրոնզեդարյան I փուլի II խմբի դաշույններից (տախտ. 22): Հարձակողական զենքերից առանձնապես մեծ կիրառում ունեին բրոնզյա խողովակակոթառ նիզակները, որոնց երեք տարբերակների հիմքում ընկած է գործող մասի և կոթառի երկարության հարաբերակցությունը՝ նիզակներ երկար կոթառով կարճ սայրով, նիզակներ միջին հարաբերակցության, նիզակներ երկար սայրով և կարճ կոթառով (տախտ. 23): Սրանց փայտե կոթերը չեն պահպանվել, սակայն ամենուրեք նիզակների հետ հանդիպում են կոթի բրոնզյա գլանաձև ծակոտկեն երկարով, կարճ, ուղիղ գոտիներով ու կոճակներով, ուռուցիկ ոտմրիկներով և այլ տիպերի ծայրապանակներ, որոնք մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում ձուլման տեխնիկայի տեսակետից (տախտ. 24):

Հարձակողական չափազանց տարածված զենքերից էր նաև նետ ու աղեղը: Փայտյա աղեղները որպես կանոն չեն պահպանվել: Բրոնզյա գծազարդ գոտիների և խեցեղենի պատկերներից դիտենք միայն, որ Հայաստանում և Անդրկովկասում տարածված էին լայնալիճ և փոքր աղեղները: Սակայն մեկ երկու դեպքում պահպանվել են փայտյա գլանաձև կապարճները՝ նետերով լի: Տարբեր տիպի նետեր հանդիպում են բոլոր դամբարաններում, սրանք ևս, հստակորեն բաժանվում են ժամանակագրական և տիպաբանական մի քանի խմբերի (տախտ. 25): Ստորև բերում ենք այդ տիպերը ժամանակագրական հաջորդականությամբ:

1. Օբսիդիանից կամ կալժքարից նուրբ ուսուղով պատրաստած նետասլաքների հիմքի քառակյունի կամ օվալ հանվածքով, սկիզբ են առել նեոլիթյան շրջանում, հանդիպում են ուշ բրոնզեդարյան և երկաթի ժամանակաշրջանի շատ դամբարաններում:

2. Բրոնզե հաստ թիթեղից պատրաստած պոչովավոր նետասլաքներ, բնորոշ են 1-ին փուլի դամբարանների համար:

3. Զանգվածեղ, ծանր նետասլաքներ, երկար առանցքակալով ու ներքև թեքվող բեղիկներով, տարածվում են մ.թ.ա. XII դարի վերջերից:

4. Թեթևացված նետասլաքներ ծայրային ուժերիկներով:

5. Բրոնզե կամ ոսկորե քառակյունաձև հատվածքով նետասլաքներ կլոր կարճ պոչովավոր:

Մոտավոր և հեռավոր մարտում լայնորեն օգ-

տագործվում էին նաև գուրգերը, որոնց բրոնզյա բազմաթիվ զլխիկները պահպանվել են դամբարաններում, սրանց մի մասն ունի գնդաձև կամ օվալ գծագրություն, ողորկ մակերես, կլոր կամ քառակյունի կոթակալ կենտրոնական մասում (տախտ. 26): Տանձաձև գուրգեր մակերեսի կլոր բշտիկներով, կլոր գուրգեր ուղղաձիգ կողերով և գուրգեր սուր բշտիկներով, հանդիպում են բրոնզեդարյան և երկաթի ժամանակաշրջանի շատ հուշարձաններում, որոնք զուգահեռներ ունեն արևելիյան հնագույն և ժամանակակից նյութերում:

Մ.թ.ա. XII դարի վերջերից հետզհետե տարածվում են երկաթից պատրաստած զենքերն ու գործիքները, որոնք այնքան մեծ դեր պետք է կատարեին տնտեսության մեջ և ռազմական գործում: Ուշ բրոնզեդարյան II—III փուլերի դամբարաններում առանձնապես տարածված են երկաթե նիզակները և դանակները, որոնք նման են բրոնզյա նախատիպերին: Նրանք համապատասխանում են նաև հին արևելյան տիպի նիզակներին, որոնք այդ շրջանում, օրինակ Ասորեստանում, համարվում էին թագավորական շատ թանկարժեք զենք (տախտ. 27):

Պաշտպանության միջոցներ: Սրանք համեմատաբար համեստ են ներկայացված ուշ բրոնզեդարյան կոմպլեքսներում, որովհետև պատրաստվում էին գերազանցապես նեխող նյութից, ճյուղերից, փայտից, կաշվից և այլն: Այդ շրջանի գոտիներից ու կնիքներից մեկական օրինակի վրա պահպանվել են բոլորովին կլոր վահաններ, ուշ շրջանի ուրարտական վահանների տեսքով (տե՛ս Շամշ. գոտին), ինչպես նաև երկարովի կիսակլոր վահանների տիպեր. սրանք նման են ասուրական մարտիկների վահաններին և առատորեն ներկայացված են Միջագետքի արվեստի հուշարձաններում: Քիչ են զրահների բրոնզյա թեփուկները, որոնք կրկնվում են արևելամիջերկրականի շրջաններից, մասնավորապես Մեզիդոյից հայտնի տիպերում: Առանձնապես մեծ տարածում են գտել Հայաստանում տեղական արտադրության վահանները, որոնք բաղկացած էին կաշվե բաճկոնակներից և բրոնզյա սկավառակաձև թիթեղների, հարյուրավոր կոճակների ու փայտե մասերի բաղադրումից (տախտ. 28): Այսպիսիները տարածված էին նաև արևելյան Անդրկովկասի սահմաններում: Սաղավարտներն էլ ներկայացված են շատ աղքատիկ, լճաշենի մարտականքերի բրոնզյա մոդելների վրա կանգնած զինվորները իրենց զըլ-

խին կրում են խեթական տիպի կակարթավոր սաղավարտներ: Մի քանի սաղավարտներ հայտնի են լեռնային Ղարարաղի հողալիի ցեղային առաջնորդի դամբարանից և Վրաստանից, սակայն սրանք էլ այնքան վատ են պահպանված, որ նրանց ինչպիսին լինելը շատ դժվար է որոշել:

Ձառղարանքի, արվեստի, պաշտամունքի առարկաներ: Ուշ բրոնզեդարյան զարդարանքի առարկաները պատրաստում էին բրոնզից, անագից, ծարիրից, ոսկուց, կիսաթանկարժեք քարերից, նուրբ կավատեսակներից և այլն: Սրանց մեջ զգալի տեղ էին գրավում օղակաձև կամ բաց ծայրերով, ռումբիկ հատված ունեցող տափակ փորագիր ու վերադիր զարդերով, ատամնավոր ու ծակոտկեն մակերեսով, երկտակ բրոնզյա լարից պատրաստված, ուղրապտույտ ապարանջանները, նույն տիպերին պատկանող մատանիները, ոտքի մեծ ապարանջանները, զանգվածեղ ձուլածո մանյակները, թիթեղյա, բրոնզե և արծաթե դիադեմաները, օձագալար առանցքով հերակալները (տախտ. 29): Այս տիպի զարդերի մի աննշան մասը բրոնզե տարբեր գույնի ագուցվածք ունի (տախտ. 30): Այժմ արդեն հսկայական խումբ են կազմում գեղարվեստորեն զարդարված գլխիկներով բրոնզե զնդասեղները, որոնց չհրատարակված բազմաթիվ տարատեսակները հայտնի են նաև լճաշենի ու Քեոփրի-քեոյի (էրզրումի մոտ) դամբարանադաշտերից (տախտ. 31): Բազմատեսակ ու բազմաթիվ են սկավառակաձև կլոր կախիչները՝ երկրաչափական հարթաքանդակ զարդերով և միջին չափի կիսասփերիկ կոճակները, որոնց արտաքին մակերեսը ծածկված է ուլիթի եռանկյունիներով, նշաձև, պարուկրաձև զարդերի, համակենտրոն ուռուցիկ շրջանակների պատկերներով: Բազմաթիվ ու բազմատեսակ են նաև տանձաձև, զնդաձև, զանգակաձև, թռչնատիպ շղթայակապ պանդուկները, որոնց մակերեսը զարդարված է ծակոտկեն եռանկյունիներով և որոնք օգտագործվել են իբրև կախովի զարդեր (տախտ. 32):

Սակայն այս բոլոր զարդերից ավելի սիրելի ու տարածված էին կիսաթանկարժեք քարերից ու նուրբ կավերից պատրաստած ուլունքները՝ մանյակները, որոնք բաղկացած էին զնդաձև, սկավառակաձև, վարունգաձև, բիկոնիկ, թռչնաձև, գլանաձև, հարթ և փորագրված մակերես ունեցող ուլունքներից: Սրանց մեջ առանձնապես բնորոշ են ուշ բրոնզեդարյան առաջին փուլի նշաձև սարդիոնե ուլունքների լավ մշակված նմուշները, որոն-

ցից մեկի վրա սեպագիր նշաններով գրված է Ասուրական Ադադնիրարի թագավորի անունը (տախտ. 33): Գրուքյան պալեոգրաֆիկ առանձնահատկությունները, ինչպես և ժամանակագրական ուսումնասիրությունը ցույց են տալիս, որ այս տիպի ուլունքները պատկանում են Ադադնիրարի I թագավորի ժամանակներին, այսինքն մ.թ.ա. XIII դարին: Քարից ու պաստայից պատրաստած այս ուլունքաձևերը կրկնօրինակվում էին մետաղագործ ու ոսկերիչ վարպետների կողմից: Արթիկի և լճաշենի դամբարաններից հայտնի են վերը նկարագրած տիպի շատ մանյակներ՝ տարբեր մետաղներից պատրաստած (տախտ. 34): Առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում ոսկյա զարդերը, որոնք բարձր վարպետության ու տեխնիկական ծաղկուն մակարդակի գործեր են, որ կարող են զարմացնել նույնիսկ ժամանակակից վարպետներին: Սրանց մեջ կրկնվում են տեղական ուլունքների վերը նշված բոլոր տեսակները և ոսկյա բազմաթիվ այլ առարկաներ, որոնք տիպիկ են տեղական ոսկերչության համար, կամ համընկնում են հին արևելյան նմուշներին: Սրանցից առանձնապես հետաքրքրական են վարունգաձև և գլանաձև աժուր ոսկյա պատյանիկները, որոնք ագուցված են սարդիոնե կամ ագաթե կիսաթանկարժեք քարերի ուլունքներով, ինչպես և միջագետքյան տիպերի կրկնասկավառակաթիթեղ, քառապարույր, երկպարույր, եռանկյունաձև, հատիկավոր ուլունքները, դրոշմազարդ գորտովը, գլանաձև փորագիր կնիքը, շղթայիկով բիկոնաձև զարդերը, որոնք ծագում են լճաշենի և Տոլորսի դամբարանադաշտերից:

Առանձին և խմբային առճանիկներ: Ուշ բրոնզեդարյան արվեստի զարգացման բարձր մակարդակը առանձնապես շոշափելի է դառնում արձանիկների ուսումնասիրության ընթացքում, որոնք բոլորն էլ պատրաստված են նուրբ և բարդ բաղադրյալ կաղապարների օգնությամբ, լրացուցիչ հարդարման, փորագրման, զարդանախշման միջոցով: Սրանք եղնիկների, եղջերուների, քարայծերի, տարբեր տեսակի թռչունների, ցուլերի գլխիկների մեծ արվեստով և ռեալիստական խոր ըմբռնմամբ կատարված գործեր են, որոնք գրեթե բոլորն էլ հագցված են շարժական առանցքակալների վրա, ծակոտկեն են, ներսում ունեն մետաղե զնդիկներ և զանգակների (погремушка) դեր են կատարում (տախտ. 35):

Կատարման տեխնիկայի բարդության և ար-

վեստի կատարելության տեսակետից առանձնապես աչքի են ընկնում խմբային արձանիկները՝ լճաշենի ցուլի և քարայծերի արձանախումբը և թեթև մարտական կառքերի բրոնզե մոդելները, որոնց քաշող ղուլգ ձիերի առջևից երբեմն փախչում են հետապնդվող եղնիկներ, իսկ թափքի վրա կանգնած են սպառազեն խեթական տիպի սաղավարտներ կրող մարտիկներ:

Կանացի կուռքեր, ֆալլիկ առձանիկներ: Հայաստանի ուշ բրոնզեդարյան բնակատեղիներում շատ հաճախ են հանդիպում քարից պատրաստած կանացի կուռքեր, որոնք մարմնավորում են կին-մայր-աստվածուհիների գաղափարը՝ կապված երկրագործական պատկերացումների ու պաշտամունքների հետ՝ բեղմնավորության, պտղաբերության, սերունդների հարատևման ու վերարտադրության գաղափարների հետ: Իրենց զարգացման տեսակետից այս քարե արձանները բաժանվում են մի քանի բնորոշ խմբերի (տախտ. 36):

1. Մարդակերպ հարթաքանդակ նստած ֆիգուրներ, նեղ կոնքամասով, լայն նստուկով, վեր բարձրացրած թևերով: Սրանց արտաքին մակերեսը ծածկված է բուսական զարդանախշով, զուգակցում են ծառ-բույսի և կնոջ՝ պտղաբերության աստվածուհու գաղափարը:

2. Նույն կարգի կուռքեր առանց բուսական մոտիվների:

3. Հարթաքանդակ կուռքեր մարդկային դեմքի գծագրությամբ, բուսական օրնամենտի մնացորդներով, կամ առանց վերջինների:

4. Մավալային կլոր քանդակներ, գլխի, վզի, դեմքի զարդերի բարձրաքանդակ կատարմամբ:

5. Բազմադեմ կուռքեր, մեհյանական դահլիճի տարբեր կետերից դիտելու համար: Այս բոլոր տիպերը ընկած են հայկական քանդակագործության ժողովրդական դպրոցի հիմքում և սրանց զարգացումը շարունակվում է մինչև վաղ քրիստոնեական ժամանակաշրջանը: Դամբարանադաշտերում այս կուռքերի փոխարեն երբեմն հանդիպում են նույն տիպի քարից կամ կավից պատրաստած ֆիգուրներ, բայց ավելի հաճախ տղամարդկանց և կանանց բրոնզե միմիատյուր բազմազան արձանիկներ, որոնք, անկասկած, պաշտամունքային նշանակություն ունեն: Չափազանց հետաքրքրական այդպիսի արձանիկների մի ամբողջ հավաքածու է հայտնաբերվել Նոյեմբերյանի շրջանի Այրում գյուղում, որը պատկանում է մ.թ.ա. I հազարամյակի սկզբին:

Հին բնակավայրերում կուռքերի հետ միասին հաճախ են հանդիպում քարակոփ ֆալլիկ արձաններ, որոնք նույնպես կապված են պտղաբերության գաղափարի հետ: Սրանք երբեմն հսկայական չափեր ունեն (բարձր. մոտ. 2 մետր), երբեմն էլ գլխի մասին տրվում է մարդկային դեմքի ձև՝ մանյակներով ու հսկա ականջօղերով զարդարված:

Բնակավայրերում համեմատաբար փոքր թիվ են կազմում կենդանիների քարակոփ արձանները: Կարմիր բլուրից հայտնի է առյուծի քարե արձանը, որը ներդաշնակում է Գորիսի թանգարանի արվեստի հրաշալի նմուշին՝ առյուծի ձուլածո զանգվածեղ արձանիկին և կապված է արևի պաշտամունքի հետ: Դամբարանական նյութերում երկրագործական-անասնապահական երկնային էակների պաշտամունքն արտահայտված է պաշտվող եղևների, ձիերի ու այլ կենդանիների արձանիկներով, որոնք հաճախ կիրառական արվեստի հուշարձաններում հանգես են զալիս իբրև արևի և երկնային այլ էակների խորհրդանիշներ:

Արևի պաշտամունքի հետ են կապված Հայաստանի պետական պատմական թանգարանում պահպանվող սկավառակաձև, ճառագայթավոր զարդերը և երբեմն թռչունների փոքրիկ ֆիգուրներ կրող կախիչները, համակենտրոն շրջանակների թիթեղյա հսկա մեղալյոնները՝ ցլի գլխի ոճավորված կերպարով կենտրոնական մասում և այլ բազմաթիվ առարկաներ (տախտ. 37): Սրանցից ամենահետաքրքրականը համակենտրոն սկավառակի հիմքի վրա բարձրացող յոթ «աստղերի» ֆիգուրներ կրող առարկան է, որ կարծես հիմք է տալիս մտածելու, որ մեր հեռավոր նախնիները կոնկրետ գաղափար ունեին յոթ մոլորակների մասին: Իզուր չէ, որ աշխարհահռչակ աստղագետներից շատերը Հայաստանը համարում էին Հին Արևելքի աստղագիտության կենտրոն, տոմարական առաջին հաշվումների ելակետային կենտրոն: Սակայն վերը բերած բոլոր իրերն ու առարկաները նվիրված են առանձին երևույթների պաշտամունքին և պարզ գաղափար չեն տալիս Հայաստանի նախաբնիկների բնապաշտական պատկերացումների ընդհանուր կոնցեպցիայի, սիստեմի մասին:

Այդ տեսակետից չափազանց ուշագրավ են բրոնզե հսկա թիթեղներից պատրաստած գոտիները, որոնք կրում էին իբրև զարդ, պաշտպանու-

թւան միջոց և պաշտամունքի առարկա (տախտ. 38, 39): Սրանք առաջ են գալիս ուշ բրոնզեդարյան մշակույթի II փուլից ոչ շուտ և հարատևում են մինչև ուշ ուրարտական ժամանակաշրջանը: Բաժանվում են մի քանի խմբերի (տախտ. 40, 41):

ա) գոտիներ հարթ մակերեսով, բ) գոտիներ երկրաչափական պարզունակ կամ բարդ փորագիր զարդերով՝ եռանկյունիներով, ումբերով, պարույրներով և այլն, որոնց սիմվոլիկ կրոնական նշանակությունը դեռևս վերջնականապես պարզված չէ, գ) գոտիներ կենդանական պատկերներով՝ եղջիկների, այծերի, ձիերի, ցուլերի և այլն, որոնք, ըստ երևույթին երկնային որոշակի մարմինների ու երևույթների սիմվոլներ են, դ) բարդ կրոնապաշտամունքային կոմպոզիցիա ունեցող գոտիներ, որտեղ ներկայացված են սիմվոլիկ որսի տեսարաններ, բնապաշտական երևույթների ամբողջական կոմպլեքսների մեջ, կամ արևի մարդակերպ աստծո ընթացքը՝ մարտակառքերով, հրեղեն ձիերի, թռչունների, արևների, երկնային լուսատուների ուղեկցությամբ: Ղարաբաղի գոտիներից մեկի վրա ներկայացված է մարդ աստվածուծյան պայթարը երկնային շար ցուլի դեմ: Կան նաև գոտիներ, որոնք արտաբերում են ռեալիստական հետաքրքիր տեսարաններ: Սրանցից է Ստեփանավանի գոտին, որի վրա ներկայացված է ցեղային զինված ջոկատը՝ հետիոտն վահանակիր ու նիզակակիր մարտիկներով, հեծյալ ու մարտակառքի զինվորներով և առաջնորդի հսկա կերպարով հանդերձ: Հավանական է սակայն, որ այս գոտին էլ մագիկ-կրոնական նշանակություն ունենա:

Պաշտամունքային խեցանոթներ ու առարկաներ: Բրոնզյա գոտիների կրոնական հարուստ սյուժեները հաճախ շարունակվում են նաև պաշտամունքային խեցանոթների վրա, որոնք, իբրև կանոն գտնվում են նախնադարյան սրբատեղիների, կրակի ատրուշանների կամ կացարանների սրբազան օջախների մոտ և դամբարաններում (տախտ. 42): Դիլիջանի փորագրազարդ անոթի ուսերին մարտակառքի վրա կանգնած մարդը հետապնդում է այծերի մի ամբողջ հոտ: Դվինի նախաուրարտական շերտի հսկա կարասների վերագիր ու փորագիր պատկերները ներկայացնում են հեծյալ և հետիոտն որսորդների կողմից կենդանիների հետապնդման հետաքրքրական տեսարան՝ ջրերի, լեռների, աստղազարդ երկնքի ֆոնի վրա:

Մի շարք այլ անոթների վրա փորագրության տեխնիկայով պատկերված են առանձին կանգնած ալժեր, եղջերուներ և այլ կենդանիներ. կամ ցուլերի ռելիեֆ գլխիկներ, որոնք զուգակցվում են երկրաչափական ու վերագիր զարդամոտիվների բարձր ճաշակով կատարված կոմպոզիցիաներով: Նշանակալից են նաև հայտնաբերված փոքրաթիվ քանդակազարդ սափորները՝ օձերի, առյուծների զոհաբերման տեսարանների ծավալային քանդակներով (Սանահին, Արզնի): Պաշտամունքային խեցանոթների մեջ են մտնում նաև բարձրավիզ նրբաճաշակ սափորները, որոնց ուսերի վրա երկրաչափական փորագիր զարդեր կան և որոնց նշանակությունն ու կիրառելիությունը ծեսերի ժամանակ այնքան էլ պարզ չեն: Բավականաչափ մեծ խումբ են կազմում կրակարանները, որոնք, ըստ երևույթին, օգտագործվում էին կրակի միջոցով դամբարաններն ու հանգուցյալներին ռեաբերելու, շար ուժերից ազատելու համար (տախտ. 43): Դրանք արկղատիպ օվալաձև հանվածքներով և զավթատիպ սնամեջ զարդարուն իրեր են, որոնց մեջ վառվել է սրբազան կրակը, և որոնք սովորաբար հայտնաբերվում են մոխրի ու փայտածխի թանձր շերտերում, ինչպես դամբարանների մեջ, այնպես էլ կացարաններում: Պեղումների ընթացքում հետզհետե ավելանում է կավից պատրաստած երկարաճիտ կոշիկների թիվը, որոնք դրվել են գերազանցապես դամբարաններում՝ հանգուցյալների երթը դեպի անդրշիրիմյան աշխարհ դուրին դարձնելու համար: Սրանց տարբեր տիպերը առանձնապես լայն տարածում գտան Հայաստանում և արևմտյան Ադրբեջանին կից վայրերում՝ ուշ բրոնզեդարյան էպոխայի սկզբից մինչև ուշ ուրարտական ժամանակաշրջանը (տախտ. 44): Սրանց մի մասը գավաթաձև, վերին մասով ու ունկերով կամ զույգ կոշիկների ձևով է պատրաստված, մյուս մասը՝ պարզապես երկարաճիտ կոշիկի ձև ունի, ոտքի ներքանները, թաթերը, երեսի Վարերը», կրունկները, ճտքերի զարդերը և այլ մանրամասներ ներկայացված են այնպիսի վարպետությամբ, որ մենք կարող ենք լրիվ գաղափար կազմել նաև ժամանակի կոշկակարական արհեստի զարգացման ու կատարման տեխնիկական հնարքների մասին: Երկարաճիտ հետաքրքիր կոշիկներով են ներկայացված նաև Անդրկովկասի բրոնզե գոտիների վրա պատկերված որսորդ-աստվածները: Այս գոտիների ուսումնասիրությամբ կարելի է վերա-

կանգնել ուշ բրոնզեդարյան կոշկեղենի, տարազի, գլխարկների որոշ մանրամասները, որոնց մասին մենք այնքան քիչ տվյալներ ունենք:

Խեցեգործակաճ առաջագահ: Վերը ներկայացված պաշտամունքային խեցանոթների տիպերը ցույց են տալիս, թե Հայաստանում խեցեգործությունը ինչպիսի բարձր զարգացման էր հասել: Իբրև կանոն բոլոր խեցանոթները պատրաստվում էին բրուտագործական արագ պտտվող դուրզի վրա, մակերեսների լրացուցիչ հարդարման ու զարդանախշման միջոցով, կավերի հատուկ բաղադրությունից, նյութի մշակման երկարատև և բարդ տեխնոլոգիայով: Խեցանոթների թրծումը տեղի էր ունենում երկհարկանի, տեխնիկական կատարելության հասցված թաղակապ մասնագիտացված վառարաններում, որտեղ ապահովվում էր ջերմության հատուկ ռեժիմ: Ուշ բրոնզեդարյան խեցանոթների տասնյակ տիպերն ու հարյուրավոր տարատեսակները ժամանակագրության տեսակետից ու ֆունկցիոնալ նշանակության մեծանվում են երեք մեծ խմբի՝ խեցանոթ-գործիքներ, սպասքի խեցեղեն և խոհանոցային խեցեղեն: Առաջին խմբի մեջ պետք է դասել խեցանոթ-գործիքները, որոնց օգնությամբ վերամշակում էին գերազանցապես անասնապահական ու երկրագործական մթերքները: Դրանցից առանձնապես լավ են պահպանվել տարբեր տիպերի ձեղնա-խնդիրները, քրեղանատիպ մաղերը, ներկի պնակները և այլն (տախտ. 45):

Երկրորդ խմբի մեջ են դասվում սպասքի առարկաներ, տարբեր տիպի քրեղաններ, թասեր, բարձրավիզ սափորներ, սկուտեղներ, կճուճներ, գավաթներ, բաժակատիպ մինիատյուր անոթներ, միականթ սափորներ և այլն (տախտ. 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53): Հիշատակված այս բոլոր տիպերը ձևաբանական ու օրնամենտալ մոտիվների փոփոխություններ են կրում մոտավորապես 100 տարին մեկ: XIII—XII դարերի սպասքի խեցեղենը աչքի է ընկնում հատուկ տեխնոլոգիայով պատրաստված ողորկ, սև փայլաներկ մակերեսով, սպիտակ, երբեմն էլ կարմիր ու սպիտակ ինկրուտացիայի և նրբափայլ երկրաչափական օրնամենտների համադրությամբ: Քրեղանների, կճուճների, բարձրավիզ սափորների, բաժակատիպ մինիատյուր անոթների մակերեսը պատված է երկտակ, եռատակ, քառատակ ալիքների, զանգերի, եռանկյունիների, ուղղաձիգ փայլաներկ կամ փորագիր զարդերի, նուրբ զարդանախշերի մեկ կամ

մի քանի հորիզոնական գոտիներով, որոնք արտացոլում են ավանդական կապեր միջին բրոնզի գունազարդ խեցեղենի զարդամոտիվների հետ:

Այս շրջանի խոհանոցային խեցեղենը պատկանում է ձևաբանական նույն տիպերին, սակայն զուրկ է մակերեսի փայլաներկից, ձևերի կատարելությունից և օրնամենտալ նուրբ մոտիվներից: Անոթների խեցին հաճախ գորշ է կամ շագանակագույն, օրնամենտալ մոտիվները կազմված են համակենտրոն հորիզոնական գծերից, փորագիր ալիքներից, արևածաղկի սերմի ձև ունեցող փոսիկների գոտիներից և այլն (տախտ. 54, 55, 56):

Մ.թ.ա. XII դարի վերջերին և XI դարում, երկրագործության և անասնապահության աճող պահանջներին համապատասխան, երկրի խեցեգործ վարպետները թողարկում են մեծ քանակության մասսայական խեցեղեն անոթներ, որոնք թեև ձևաբանական տեսակետից կապված են նախորդ խմբի անոթների հետ և պահպանում են խեցու բարձր որակը, սակայն մակերեսի սև փայլաներկ տեխնիկան, նրբին օրնամենտների աշխատաշատ գոտիներն անհետանում են (տախտ. 57, 58, 59, 60, 61): Խեցեղենը կորցնում է վաղեմի իր փայլն ու դեղեցկությունը, կոպտանում է, հնում կիրառվող մոտիվները պահպանում են իրենց ձևերը, սակայն կատարվում են պարզեցված եղանակով, թաց կավի վրա լայնակոս ու նեղ գծեր քաշելու օգնությամբ: Սկզբնական շրջանում այս գծերն անհավասար են, կոպիտ, ոչ այնքան սիմետրիկ. հետագայում այդ տեխնիկան զարդանում է և օրնամենտացիան հարստացվում, գեղեցկանում: Այս շրջանի խոհանոցային խեցանոթները քիչ են տարբերվում սպասքի առարկաներից: Մ.թ.ա. XIII—XI դարերի համար բնորոշ երկարավիզ սափորների, բաժակատիպ մինիատյուր անոթների, քրեղանների և այլ ամանեղենի մակերեսից իսպառ վերանում են օրնամենտալ մոտիվները և առավելագույնը պատվում է համակենտրոն գծերի մի քանի օղակներով: Երկարավիզ սափորների որոշ մասը դեռևս պահպանում են փայլեցման փորագիր գծերի և նոր առաջացած ներձկված կանելյուրների համադրության միջոցով կատարված զարդամոտիվները: Այս տիպի կերամիկան լավ է արտացոլում տեխնիկական առաջընթացի ցուցանիշները:

Հաջորդ X և IX դարերում խեցեղենի արտադրությունը նորից ծաղկուն վիճակ է ապրում: Ուշ բրոնզեդարյան հին փուլերից եկած ամանեղենի

տիպերի կողքին երևան են գալիս ձևավոր կան-
թեր ունեցող սափորների, նեղվիղ կուժերի, բարձ-
րանիստ երկկանթ ու միականթ գավաթների, ան-
կանթ, միականթ, ելուստավոր քրեղանների և այլ
անոթների բազմաթիվ հիանալի տարատեսակներ,
որոնք մինչ այդ հայտնի չէին Հայաստանի և Կով-
կասի խեցեղեն արտադրության մեջ (տախտ. 62)։
Սրանք զարդանախշվում են խորը, սիմետրիկ,
ռելիեֆ, փայլեցված ու փորագիր օրնամենտներով,
սակայն զարդանախշման գլխավոր ու ամենատա-
րածված մոտիվը ուղղաձիգ կամ հորիզոնական
կանեկուրների խիտ շարքերն էին, որոնք անոթի

մակերեսը դարձնում էին ալիքավոր, լույս ու
ստվերի խաղով։ Բեկ մ.թ.ա. IX դարում խեցե-
գործական արտադրանքի այս տիպերը հարատևում
են, այնուամենայնիվ նկատվում է մոտիվների
րոշ անկում Կերամիկայի հասարակ պարզեցված
ձևերի գերակշռությունը, որը գլխավորն է մ.թ.ա.
IX դարի դամբարաններում։ Այս տիպի խեցեղենի
հետ հանդիպում են հավասար չափով, ինչպես
բրոնզե, այնպես էլ նույնատիպ երկաթե իրեր ու
առարկաներ։ Սկսվում է երկաթի լայն տարած-
ման դարաշրջանի առաջին փուլը։